

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De verkiezingen van 2017 in meerjarig perspectief

van der Meer, T.

Published in:
Aanhoudend wisselvallig

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Meer, T. (2017). De verkiezingen van 2017 in meerjarig perspectief. In T. van der Meer, H. van der Kolk, & R. Rekker (Eds.), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (pp. 10-21). Stichting KiezersOnderzoek Nederland. <https://www.dpes.nl>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017

Redactie,
namens de Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam)
Henk van der Kolk (Universiteit Twente)
Roderik Rekker (Universiteit van Amsterdam)

1

De verkiezingen van 2017 in meerjarig perspectief

Tom van der Meer

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De kiezer neemt steeds meer partijen in zijn of haar overweging op. Die toename wordt voor slechts een klein deel veroorzaakt door nieuwe partijen.
- Deelname aan de regering is een steeds groter risico aan het worden voor succes bij de daaropvolgende verkiezingen, met name voor junior-partijen.
- Ondanks het grote verlies van VVD en PvdA in 2017 waren kiezers in 2017 niet bijzonder ontevreden met het gevoerde regeringsbeleid. De verkiezingsuitslag is niet vanzelfsprekend een afrekening geweest met het regeringsbeleid.
- Hoewel kiezers makkelijker switchen tussen politieke partijen, zijn de beleidsvoorkeuren van Nederlandse kiezers in de afgelopen 25 jaar niet naar links of rechts geschoven.

1.1 Inleiding

De verkiezingsuitslag van 2017 was in een aantal opzichten het voorlopige hoogtepunt in al langer bestaande trends. Nooit eerder verloren regeringspartijen zoveel zetels. Nooit eerder was de samenstelling van de Tweede Kamer zo gefragmenteerd. En nooit eerder haalden de traditionele gevestigde partijen – CDA, PvdA en VVD – gezamenlijk zo weinig zetels. De electorale volatiliteit – het percentage zetels dat in handen van een andere partij kwam – was alleen in 2002 hoger dan in 2017. De linkse partijen bezetten gezamenlijk slechts 42 zetels in het parlement – een evenaring van het naoorlogse dieptepunt uit 2002.

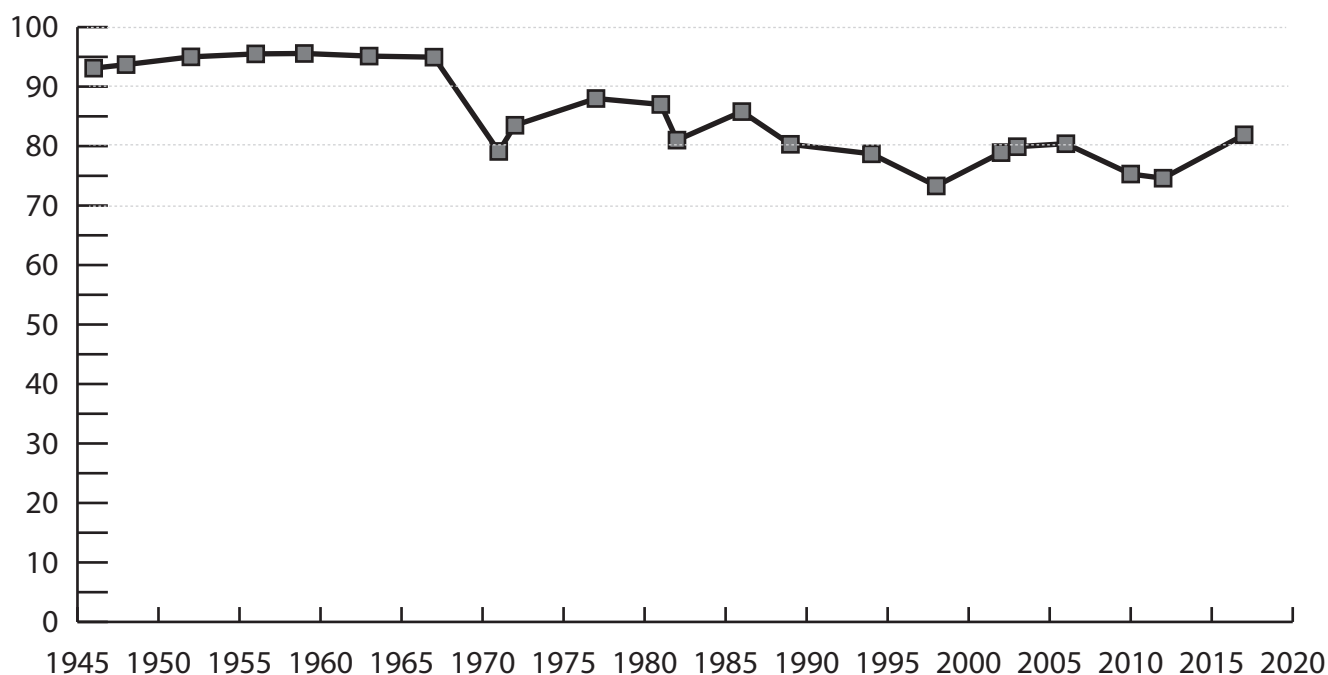
Deze ontwikkelingen worden op uiteenlopende wijzen uitgelegd. Kijkt men met een negatieve bril naar die trends, dan is het parlement versplinterd, zijn kiezers wispelturig, en is er sprake van een snoeiharde afrekening. Kijkt men met een positieve bril, dan is het parlement genivelleerd en opereren partijen op een gelijk speelveld, komen kiezers voor zichzelf op, dwingen ze partijen duidelijk te zijn en hebben kiezers regeringspartijen ter verantwoording geroepen.

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de voornaamste trends. Waar mogelijk spiegelt het de trends volgens de officiële verkiezingsuitslagen aan de ontwikkelingen onder kiezers die blijken uit de trends in het Nationaal

Kiezersonderzoek. De tijdspanne van deze trendbeschrijvingen verschilt. Dit hoofdstuk rapporteert de officiële cijfers soms vanaf 1946 (de eerste naoorlogse verkiezing), en andere keren vanaf 1956 (de eerste keer dat er 150 zetels waren te verdelen, waardoor de kiesdrempel iets lager was). De beschrijving van de trends in het enquêtemateriaal begint op het moment dat specifieke vragen voor het eerst in het NKO zijn opgenomen, veelal tussen 1982 en 1998.

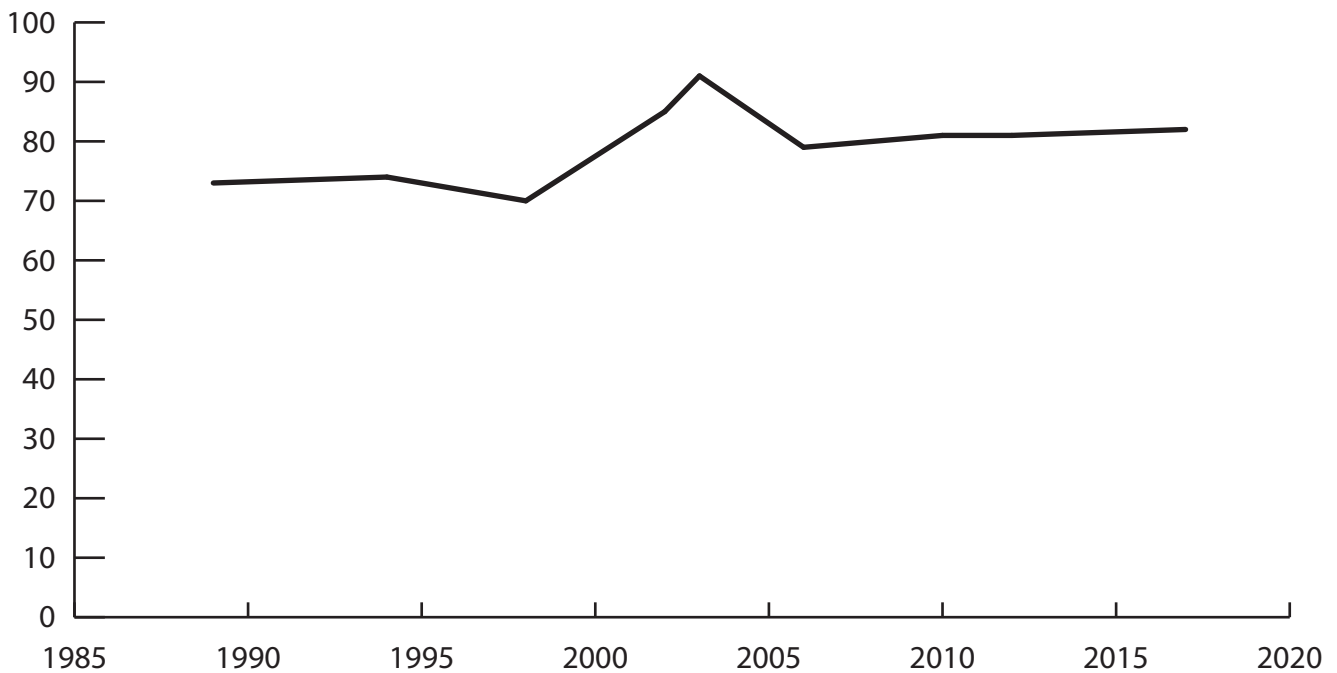
1.2 Opkomst was in 2017 relatief hoog

De opkomst was in 2017 relatief hoog. Maar liefst 81% van de kiezers maakte de gang naar de stembus. Sinds 1986 was de opkomst niet zo hoog geweest. Na afschaffing van de opkomstplicht in 1970 was de opkomst een stuk lager komen te liggen (zie figuur 1.1). Waar tussen 1971 en 1989 de opkomst tussen de 80% en 88% schommelde, lag dat percentage sindsdien tussen de 73% en de 81%. Van een langzame erosie van de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen lijkt echter geen sprake. Bovendien is de opkomst vergeleken met andere democratieën opmerkelijk hoog. Structureel hoger ligt de opkomst alleen in een aantal (maar niet alle) landen met een opkomstplicht, in een aantal (maar niet alle) microstaten, en in een aantal (maar niet alle) Noordse landen.¹

Figuur 1.1

Opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen in procenten (1946-2017)

Figuur 1.2
Interesse in de politiek in procenten (1989-2017)

De vraag waarom de opkomst in 2017 zo veel hoger lag dan in 2010 en 2012 is niet eenvoudig te beantwoorden. Paul Dekker en Josje den Ridder gaan in hoofdstuk 4 dieper in op niet-stemmers en hun motivatie om thuis te blijven. Zij laten zien dat desinteresse een belangrijkere verklaring is om niet te stemmen dan afkeer. De interesse in de politiek lag in 2017 echter nauwelijks hoger dan in 2012 (zie figuur 1.2). De toename in opkomst ligt wellicht eerder in de lange tijd sinds de verkiezingen van 2012 of in de relatief open aard van de campagne die niet werd gedomineerd door één thema.

1.3 Zetels wisselen steeds vaker van partij

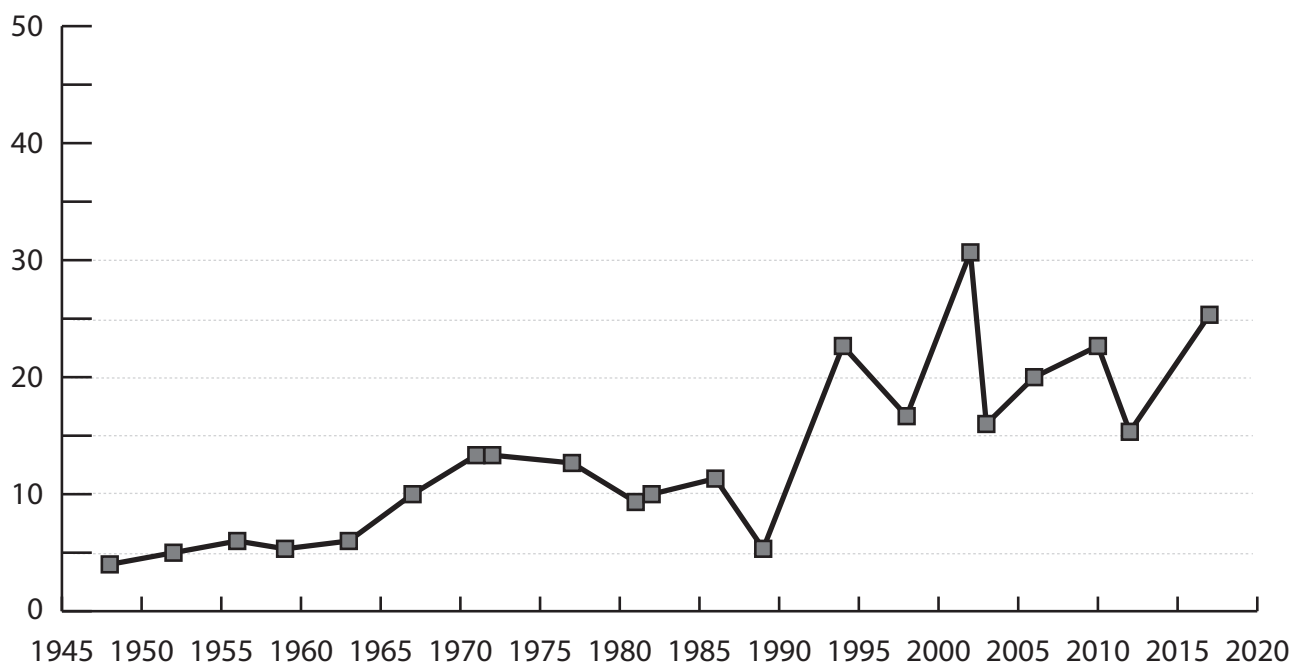
De verkiezingsuitslagen laten sinds de Tweede Wereldoorlog steeds vaker grote veranderingen zien. Figuur 1.3 toont het percentage Tweede Kamerzetels dat bij verkiezingen van partij verandert, waarbij uiteraard rekening is gehouden met partijfusies. Onder deze volatiliteit gaan nog grotere kiezersbewegingen schuil, omdat twee veranderlijke kiezers elkaar uitvlakken wanneer de één van partij A naar partij B schuift en de ander juist van partij B naar A.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog veranderde gemiddeld zo'n 5% van de Tweede Kamerzetels van eigenaar. In de jaren zeventig en

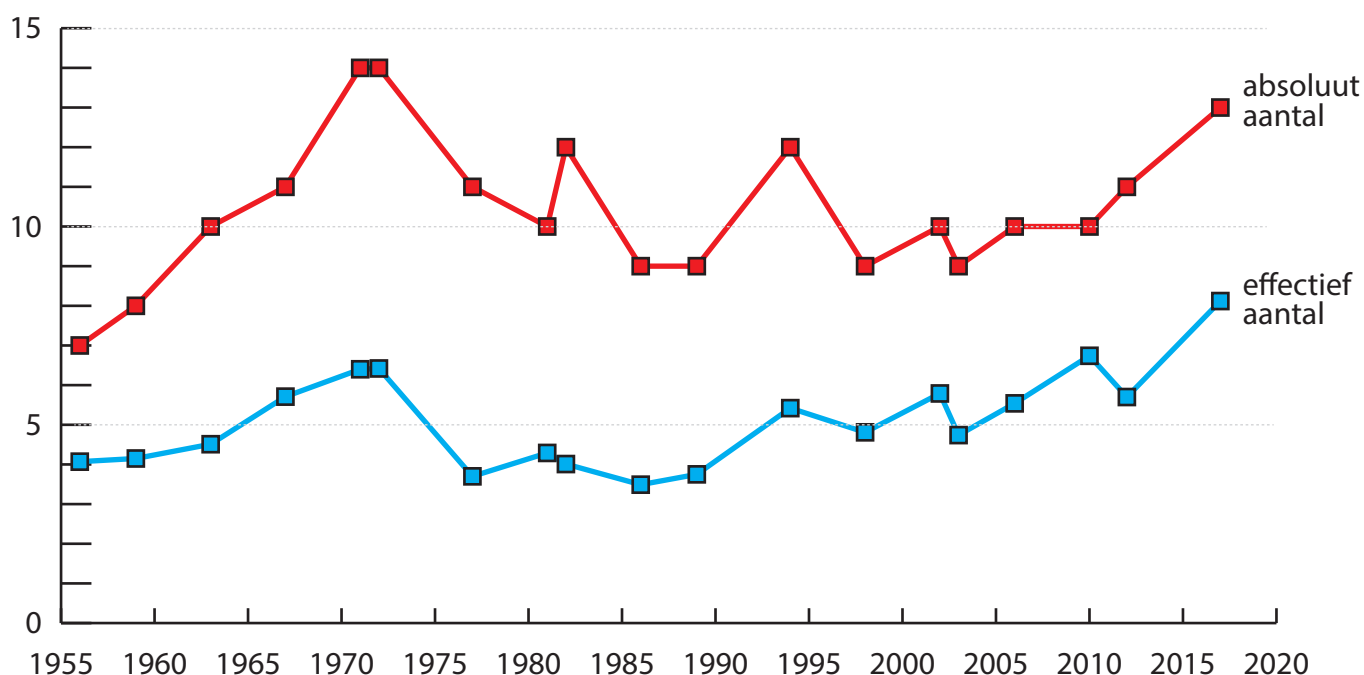
tachtig steeg dat naar ruim 10%. In 1994 steeg de volatiliteit nog verder: de afgelopen kwart eeuw veranderde gemiddeld zo'n 20% van de Kamerzetels van eigenaar. Het record ligt nog steeds in 2002, met de opkomst van de Lijst Pim Fortuyn en de forse groei van het CDA; ruim 30% van de Kamerzetels eindigde in dat jaar bij een andere partij. De verkiezingen van 2017 nemen in deze ranglijst de tweede positie in. In dat jaar wisselde ruim 25% van de Kamerzetels van partij. Deze percentages zijn erg hoog vergeleken met andere parlementaire democratieën in Europa. Een hogere veranderlijkheid was te zien in Italië in 1994 en in Frankrijk in 2017, in beide gevallen na een forse herschikking van het partijstelsel. In Nederland lijkt het hoogst evenredige kiesstelsel de oorzaak; deze vertaalt veranderingen onder kiezers tamelijk direct in veranderingen in de samenstelling van het parlement.

1.4 Het parlement is steeds gefragmenteerder ...

De verkiezingsuitslag van 2017 leidde tot de meest gefragmenteerde Tweede Kamer in de naoorlogse periode (zie figuur 1.4). Het absolute aantal partijen in de Tweede Kamer is in 2017 niet eens uitzonderlijk hoog. Al sinds 1963 fluctueert dit aantal tussen de 9 en de 14. De 13 partijen die nu verkozen zijn, vallen binnen die bandbreedte. Op verschillende momenten daalde het aantal partijen in het parlement. Denk

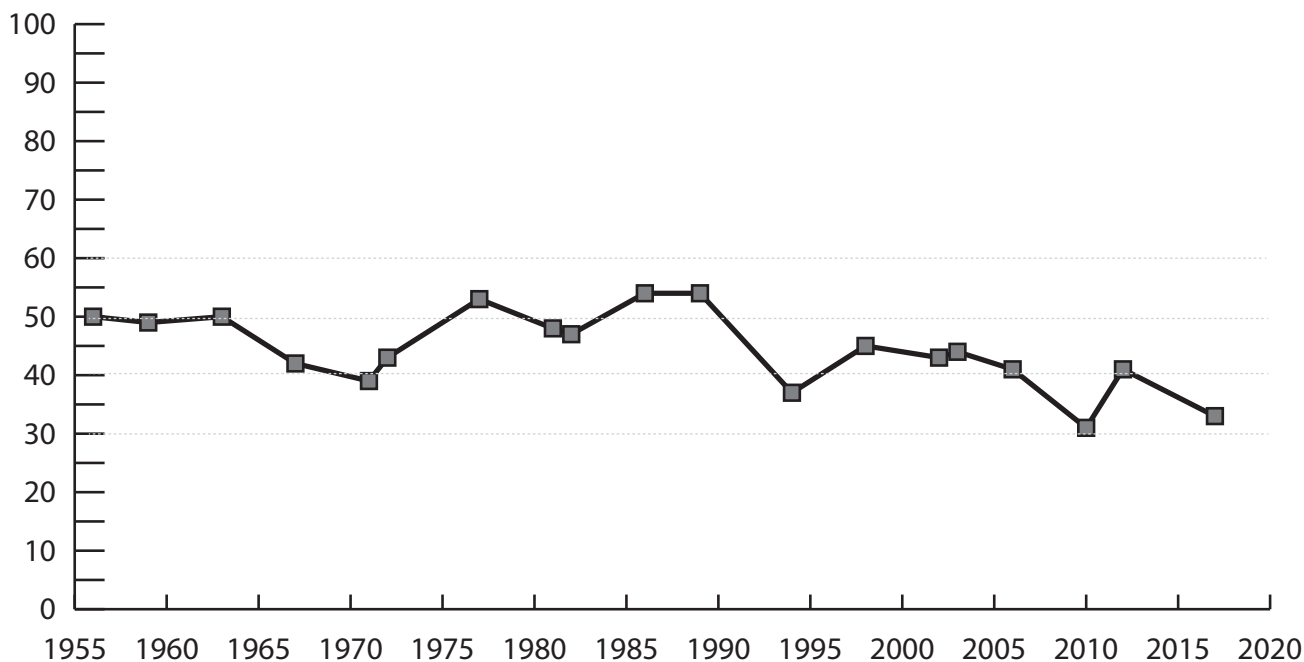
Figuur 1.3
Groeiend percentage Tweede Kamerzetels verandert van partij (1946-2017)

Figuur 1.4
Groeiend aantal partijen in de Tweede Kamer (1956-2017)

bijvoorbeeld aan de fusies van het CDA eind jaren 70, GroenLinks eind jaren 80, en de ChristenUnie in de vroege 00s, of aan het verdwijnen van de ouderenpartijen en de CD halverwege de jaren negentig. De laatste jaren is er echter weer een opwaartse trend, met achtereenvolgens de PVV, de PvdD, 50PLUS, FvD en DENK in het parlement verkozen werden. De werkelijke fragmentatie wordt echter duidelijk wanneer we

kijken naar het effectief aantal politieke partijen. De berekening daarvan kijkt niet alleen naar het aantal partijen, maar ook naar hun relatieve grootte. De grote verandering is dat Nederland niet langer grote partijen kent die standaard op wel 50 zetels kunnen rekenen, maar zes tot acht middelgrote partijen die elk gemiddeld zo'n 15 tot 20 zetels binnenhalen. Door die verandering is het effectief aantal politieke partijen

Figuur 1.5
De grootste partij is niet meer zo groot, uitgedrukt in 150 kamerzetels (1956-2017)

in Nederland fors gestegen, om in 2017 een record te bereiken van 8,1. Ter vergelijking, in 2012 was het effectief aantal politieke partijen nog 5,7. Die fundamentele verandering in het partijlandschap zien we ook terug, wanneer we kijken naar de grootste partij van het land (zie figuur 1.5). Tot 1989 was het gebruikelijk dat de grootste partij 40 tot 54 zetels scoorde. Sindsdien is de grootste partij een stuk kleiner. Bij de laatste parlementsverkiezingen van 2010, 2012 en 2017 eindigde de VVD als de grootste partij met respectievelijk 31, 41 en 33 zetels. Door dit gebrek aan machtsconcentratie zijn niet alleen meer partijen nodig zijn om een meerderheidscoalitie te vormen, maar wordt het ook moeilijker om het formatieproces te sturen.

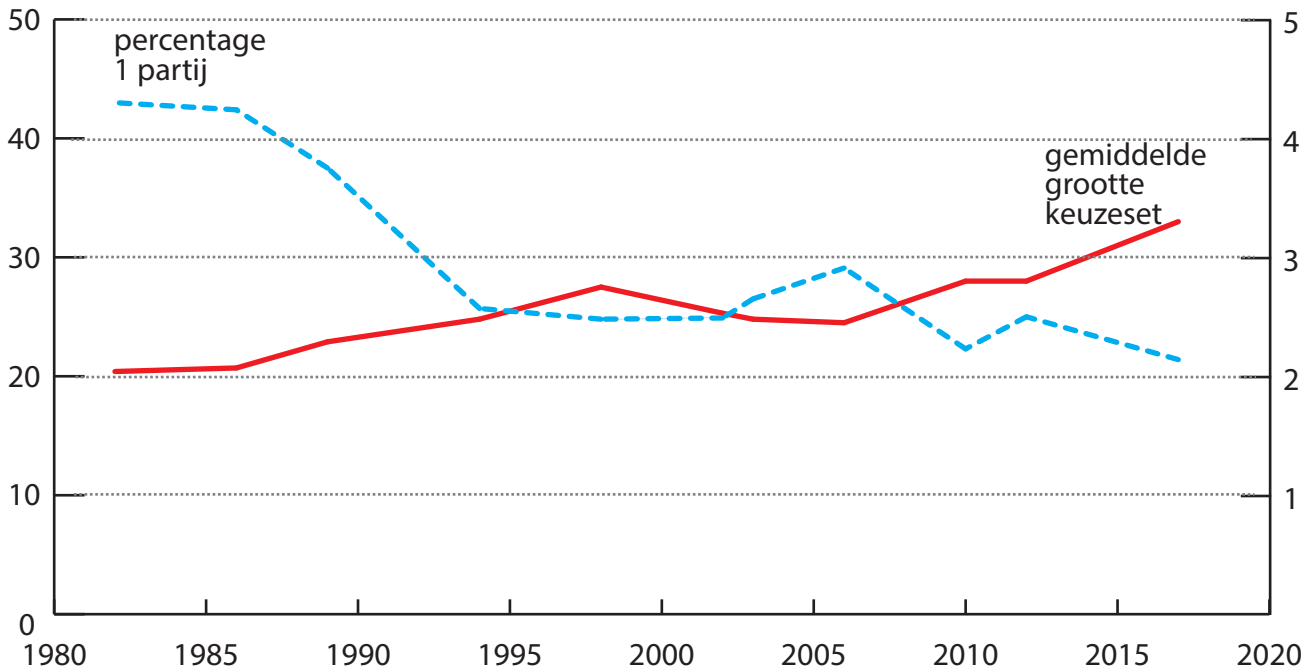
.... omdat kiezers twijfelen tussen steeds meer partijen

Een belangrijke reden voor die toenemende veranderlijkheid van verkiezingsuitslagen en de toenemende fragmentatie van het parlement is dat de kiezer in toenemende mate is gaan kiezen, zoals politicoloog Jacques Thomassen het in 2010 al verwoordde.² De kiezer is niet langer trouw aan een enkele politieke partij, zoals tijdens de verzuiling het geval was. Partijkeuze lijkt een proces geworden in twee stappen. Eerst maken kiezers een voorselectie van een relatief klein aantal partijen die op elkaar lijken, een zogeheten keuzeset. En vervolgens maken ze uit die keuzeset een keuze in het stemhokje. Die keuzeset is door Van

Holsteyn en Den Ridder inzichtelijk gemaakt aan de hand van de vraag aan kiezers hoe groot de kans is dat ze ooit op een reeks partijen zullen gaan stemmen (voor details over de keuzeset, zie hoofdstuk 3).³

Figuur 1.6 toont de ontwikkeling van de keuzeset sinds 1982, het eerste jaar waarin deze vraag aan kiezers is voorgelegd. De linkeras en de blauwe lijn beschrijven het percentage kiezers dat maar één partij in zijn of haar keuzeset heeft en dus uitermate trouw zegt te zijn aan een enkele partij. Dat percentage is gehalveerd van 43% in 1982 naar slechts 21% in 2017. De grootste daling vond plaats in 1989 en 1994, voor en na het laatste kabinet-Lubbers. De rechteras en de rode lijn in figuur 1.6 tonen het gemiddelde aantal partijen dat kiezers in hun keuzeset hebben.⁴ Begin jaren tachtig waren dat er gemiddeld genomen uit iets meer dan 2. Vanaf de jaren negentig schommelde dat aantal jarenlang rond de 2,5. In 2017 steeg het aantal partijen in de keuzeset echter fors, namelijk naar 3,35. De toename van het aantal overwogen partijen valt maar voor een deel toe schrijven aan de nieuwkomers FvD en DENK: deze twee partijen zorgen voor minder dan 40% van de groei van de keuzeset tussen 2012 en 2017.

De kiezer betreft dus steeds meer partijen in de afweging. Dat sluit aan op eerdere bevindingen dat partijen in de percepties van kiezers meer op elkaar zijn gaan lijken.⁵ Maar dat betekent niet dat de kiezer

Figuur 1.6
De groei van het aantal overwogen partijen (1982-2017)

wispelturig is geworden. In hoofdstuk 3 gaan Joop van Holsteyn en Galen Irwin dieper in op de samenstelling van de keuzesets.

1.5 Het verlies van gevestigde partijen

Vaak wordt gesproken over de electorale achteruitgang van de gevestigde partijen. Daarbij wordt meestal bedoeld op de traditionele regeringspartijen CDA (en zijn voorgangers), PvdA en VVD. In iets mindere mate wordt inmiddels ook D66 daartoe gerekend. Inderdaad halen deze partijen gezamenlijk aanzienlijk minder stemmen dan voorheen. Figuur 1.7 beschrijft het aantal zetels dat deze partijen sinds 1946 innemen in de Tweede Kamer; cijfers vóór 1956 zijn omgerekend naar 150 Kamerzetels.

De doorgetrokken zwarte lijn in figuur 1.7 toont dat CDA, PvdA en VVD in de jaren tachtig gedrieën nog bijna 90% van de zetels in de Tweede Kamer in handen hadden. In 2017 konden ze echter voor het eerst niet eens meer een meerderheid vormen. Ook wanneer we D66 tot de gevestigde partijen rekenen (de onderbroken zwarte lijn in figuur 1.7), doet dat weinig af aan de trendmatige ontwikkeling.

Toch is het niet geheel terecht om de vier partijen samen te nemen. De grootste en meest structurele daling zit bij het CDA en zijn voorgangers KVP, ARP en

CHU. Het CDA groeide weliswaar in 2017 ten opzichte van 2012, maar bereikte nog altijd het op één na slechtste verkiezingsresultaat ooit. De tweede partij met een opvallend verlies is de PvdA, dat sinds 2002 toenemende moeite heeft kiezers aan zich te binden. Tactische leiderschapswisselingen en strategisch stemgedrag onder linkse kiezers heeft dit nog lange tijd kunnen maskeren. In 2017 zakte de PvdA echter diep weg naar 9 zetels in de Tweede Kamer.

De VVD en D66 laten geen structurele daling zien. De VVD zit eerder in een stijgende lijn. Zelfs in de electoraal zware jaren tussen 2002 en 2010 haalde de VVD nooit minder dan de 22 zetels die het in 1972 bezette. D66 kent bovenal een zeer volatiele trend met veel pieken en dalen. Vanaf de jaren tachtig leidde regeringsdeelname voor D66 stevast tot fors verlies bij de volgende verkiezingen; een rol in de oppositie - met uitzondering van 2002-2003 - altijd tot winst. De daling van de gevestigde partijen is op het conto te schrijven van het CDA en, zij het wat recenter, op dat van de PvdA.

1.6 Regeringsverantwoordelijkheid is een groeiend electoraal risico

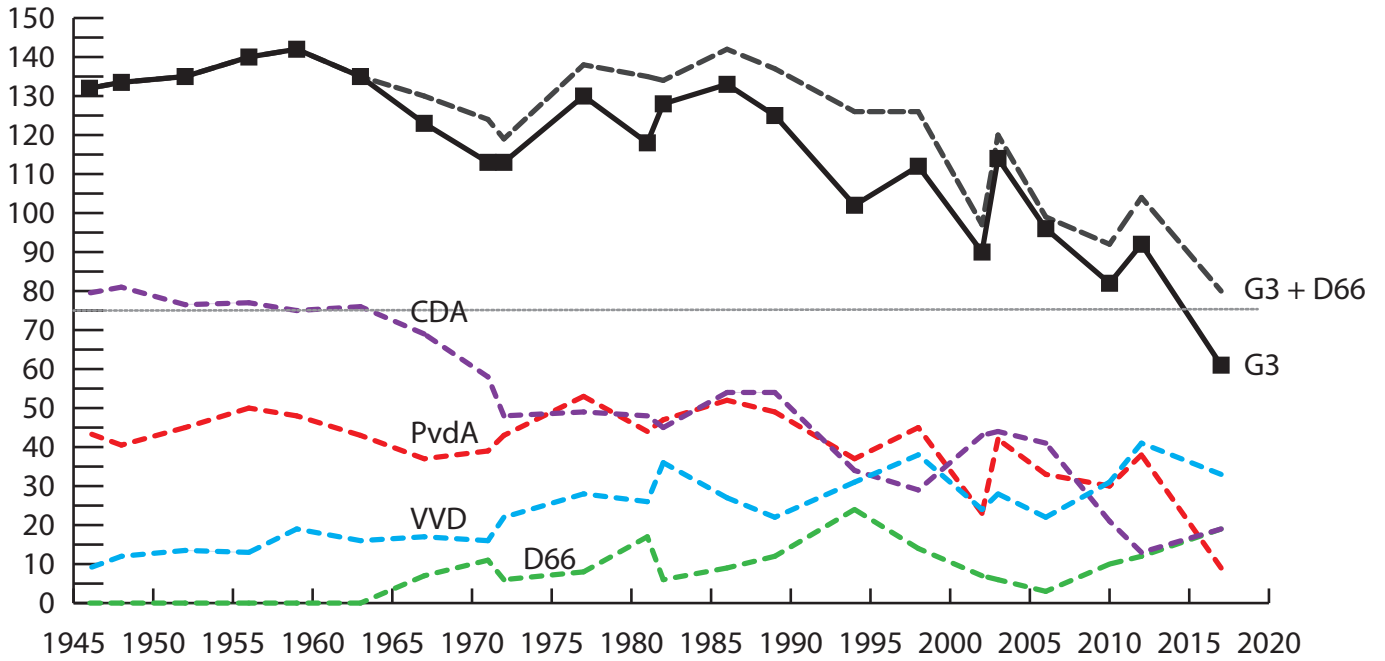
Sinds 1981 is regeren in toenemende mate een electoraal risico geworden. De zwarte lijn in figuur 1.8 toont het succes van regeringspartijen bij de daarop-

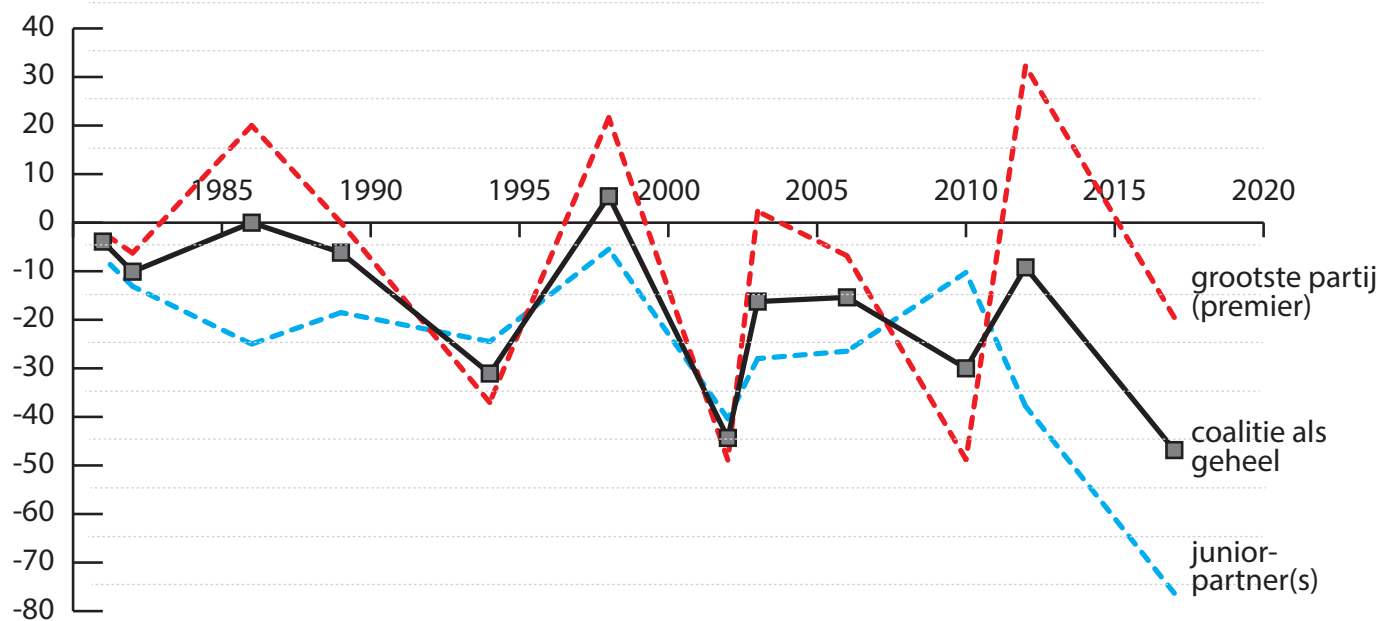
volgende verkiezingen, uitgedrukt als het percentage zetels dat zij wonnen of verloren ten opzichte van het aantal dat ze bij de voorgaande verkiezingen gezamenlijk behaalden. Sinds 1982 is het slechts één keer voorgekomen dat regeringspartijen gezamenlijk winst boekten. Dat was in 1998, na de eerste Paarse coalitie. Sindsdien hebben regeringspartijen stevast verloren bij de volgende verkiezingen. In 2017 bereikte dat verlies een record, toen VVD en PvdA

gezaamenlijk bijna 50% van hun zetels verloren. Alleen de verkiezingen van 2002, tijdens de Fortuynrevolte, komt daarbij in de buurt.

Figuur 1.8 maakt een onderscheid tussen het succes van de grootste regeringspartij die de premier levert (rode lijn) en de junior-partner(s) (blauwe lijn). Dan valt op dat de junior-partners gezamenlijk eigenlijk altijd verlies lijden na regeringsdeelname. Dat gold

Figuur 1.7
De electorale achteruitgang van CDA en PvdA uitgedrukt in 150 kamerzetels (1946-2017)

Figuur 1.8
De toenemende electorale schade van regeringsdeelname in procenten zetelwinst/-verlies (1981-2017)

overduidelijk het sterkst voor de PvdA in 2017, maar ook voor bijvoorbeeld het CDA en de PVV in 2012, de CU in 2010, en D66 in al haar regeringsdeelnames sinds de jaren tachtig. Alleen de VVD wist in 1998 onder leiding van Frits Bolkestein af te wijken van dit patroon.

Voor de grootste regeringspartij liggen de kaarten iets anders. Regelmatig wint deze partij zelfs zetels, zoals het CDA van Lubbers in 1986, de PvdA van Kok in 1998, het CDA van Balkenende in 2003, en de VVD van Rutte in 2012. Ook als de grootste partij verliest, is dat verlies vaak relatief minder groot dan het verlies van de junior-partners. Er is een belangrijke uitzondering op deze regel. Wanneer een langzittende premier afscheid neemt (Lubbers in 1994, Kok in 2002) of had willen nemen (Balkenende in 2010) verliest zijn partij juist meer dan de junior-partners. De VVD is dus gewaarschuwd wanneer Mark Rutte zijn afscheid bekend maakt.

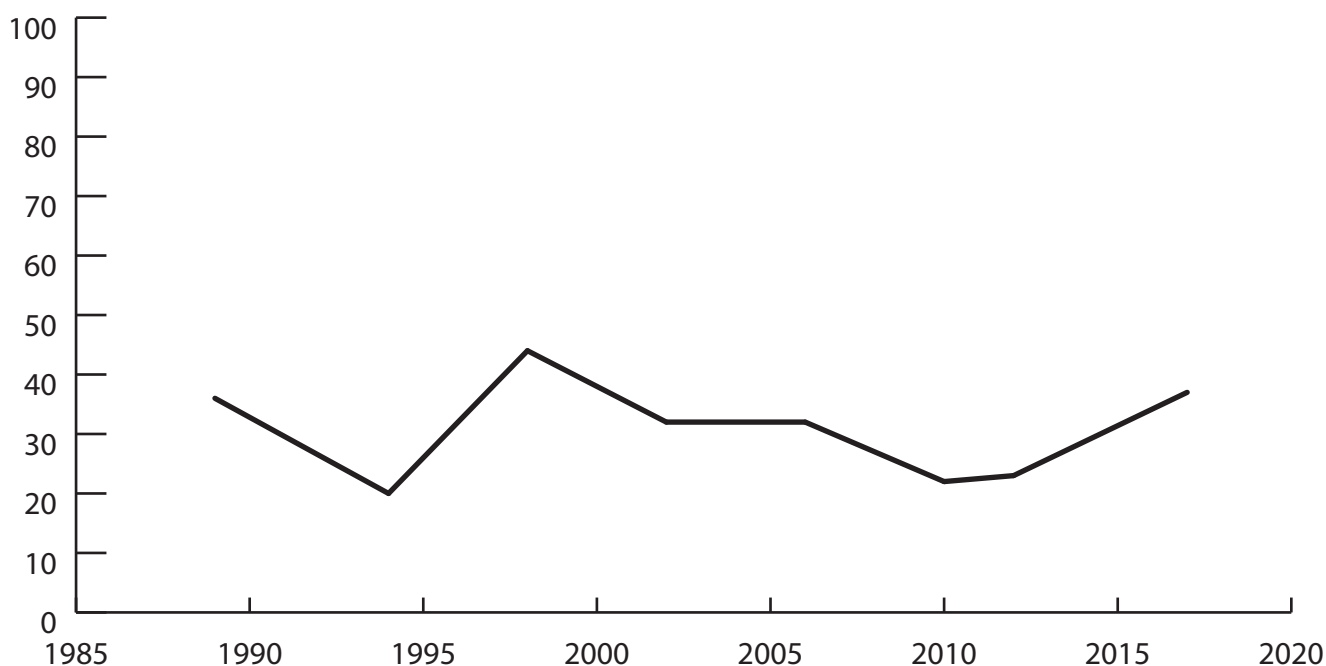
...maar VVD en PvdA zijn uiteindelijk niet afgerekend door onvrede met het regeringsbeleid

Het uitzonderlijke verlies van de VVD en met name de PvdA in 2017 wordt wel beschouwd als een afrekening met het beleid. Kiezers zouden ontevreden zijn geweest met het economische beleid, en daarom zijn overgestapt naar andere partijen. In die verklaring staan de push-factoren meer centraal dan de pull-fac-

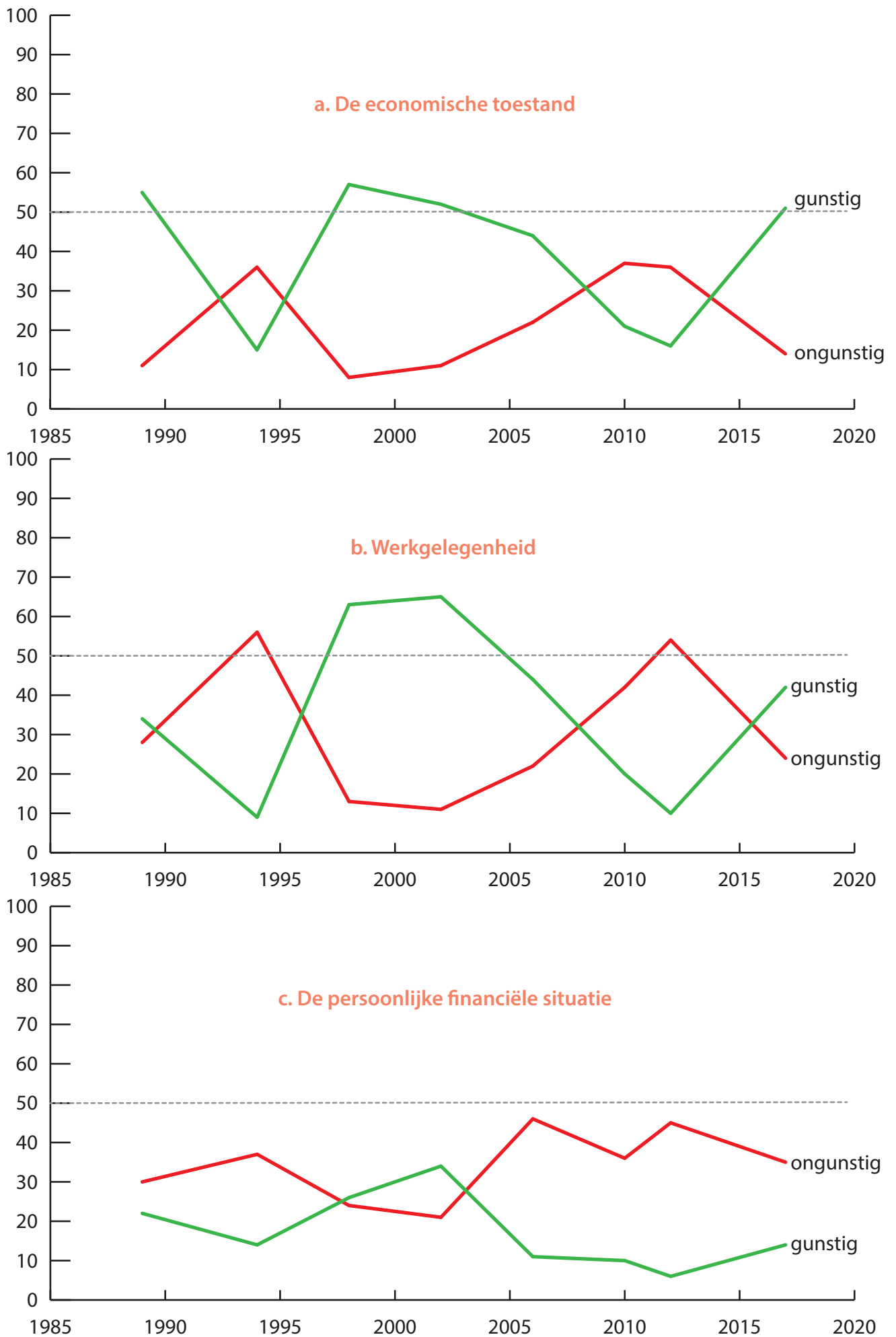
toren van het alternatief. Toch lijkt dit verhaal anders in elkaar te zitten. Figuur 1.9 beschrijft het percentage burgers dat tevreden of zeer tevreden is met het regeringsbeleid. Die tevredenheid schommelt sinds 1989 tussen de 20% en de 45%.⁶ In 2017 waren kiezers juist tevredener dan ze ooit zijn geweest sinds 1998. Dat wijst niet evident op een afstraffing. Natuurlijk is het mogelijk dat de onvrede vooral groot was onder voormalige PvdA- en VVD-kiezers, en kiezers van andere partijen juist wel tevredener raakten over het beleid, maar dat past niet in het normale beeld. Het idee van de electorale afstraffing zal in elk geval complexer liggen dan de verkiezingsuitslag deed vermoeden.

Ook wanneer we kijken naar het oordeel van kiezers over het effect van het regeringsbeleid op de economische toestand, de werkgelegenheid en de persoonlijke financiële situatie (figuur 1.10) springt 2017 er in positieve zin uit. In 2017 meenden Nederlanders dat de regering eerder een gunstige dan een ongunstige invloed had op de economie en de werkgelegenheid. Nederlanders waren in 2017 weliswaar van mening dat de regering eerder een negatieve invloed heeft gehad op de persoonlijke financiële situatie, maar dat negatieve oordeel is vergeleken met eerdere jaren niet ongebruikelijk en ook niet uitzonderlijk hoog.

Het lijkt er dus op dat het verlies van de VVD en de PvdA niet alleen moet worden begrepen als een

Figuur 1.9
Tevredenheid met het regeringsbeleid in procenten (1989-2017)

Figuur 1.10

Oordeel over het regeringsbeleid op (a) de economische toestand, (b) werkgelegenheid, en (c) de persoonlijke financiële situatie (1989-2017)

afrekening met impopulair beleid. Het is mogelijk dat de verwachtingen van de kiezers hoger gespannen waren dan in eerdere jaren. Een deel van de kiezers had in 2012 om strategische redenen de keus gemaakt voor VVD en PvdA, en was daarom wellicht eerder geneigd weer te vertrekken. Waarschijnlijk is het dat ook pull-factoren een rol hebben gespeeld: de beschikbaarheid van andere partijen die de kiezer aantrekkelijker alternatieven boden.

1.7 Verhouding tussen links en rechts varieert...

In 2017 verloren de linkse partijen (PvdA, SP, GroenLinks, PvdD) gezamenlijk een aanzienlijk deel van hun kiezers. Links viel terug van 59 naar 42 zetels, een dieptepunt in de naoorlogse geschiedenis dat alleen in 2002 werd geëvenaard. De rechtse partijen (CDA, VVD, PVV, FvD) boekten een gezamenlijke winst van 69 zetels in 2012 naar 74 in 2017. Dat is zeker geen record: In 2002 haalden de rechtse partijen inclusief LPF maar liefst 93 zetels.

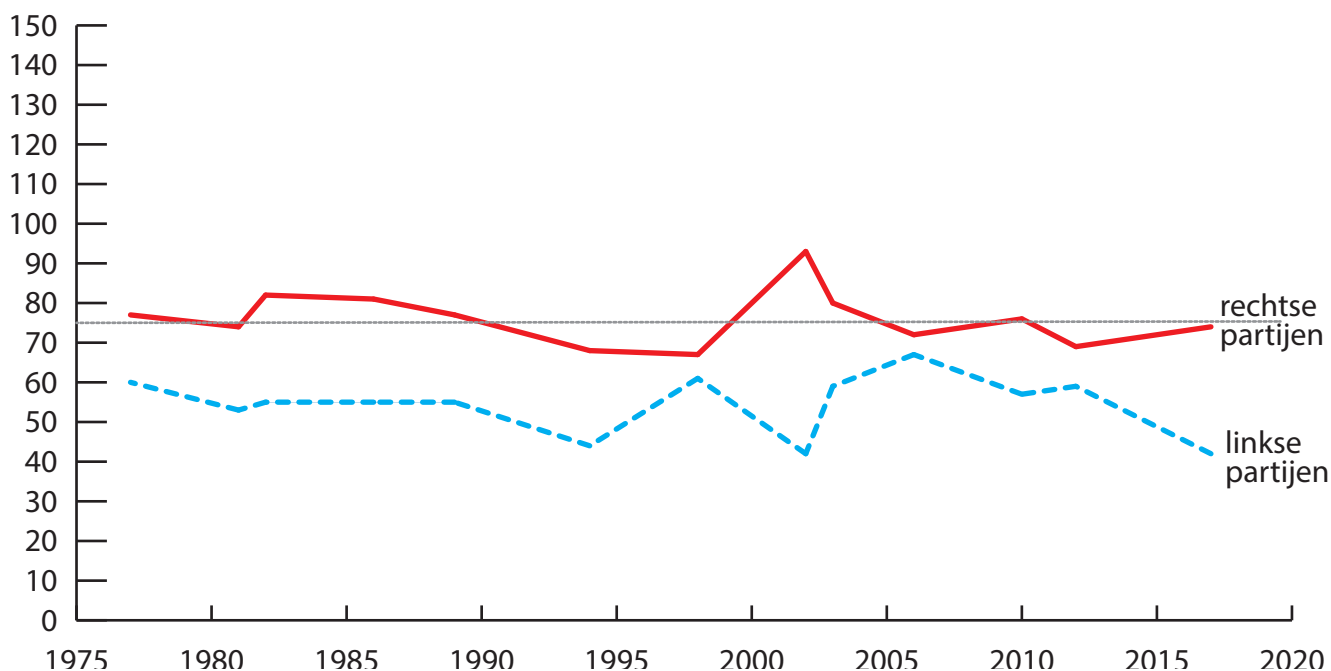
Zoals figuur 1.11 toont, fluctueren de verhoudingen tussen links en rechts door de jaren heen. Steevast trekken rechtse politieke partijen meer kiezers dan de linkse. Het figuur suggereert echter geen structurele verrechtsing in het stemgedrag. Wel was er in 2017 sprake van een opvallende verzwakking van de linkse

partijen. Dit is echter geen harde conclusie. Belangrijk is ook op te merken wat de figuur niet laat zien. Ten eerste is D66 niet goed in te delen binnen deze twee blokken, alleen al omdat die partij bij verkiezingen zowel in de keuzeset van linkse als in die van rechtse kiezers zit.⁷ Ten tweede kijkt deze indeling niet naar eventuele programmatische verschuivingen die de partijen hebben doorgemaakt in deze periode en die een 'rechtse' partij naar links hebben doen opschuiven of omgekeerd. Ten derde is er vooral binnen het blok van rechtse partijen sinds 2002 een duidelijke verschuiving door de opkomst van achtereenvolgens de LPF, de PVV, en het FvD.

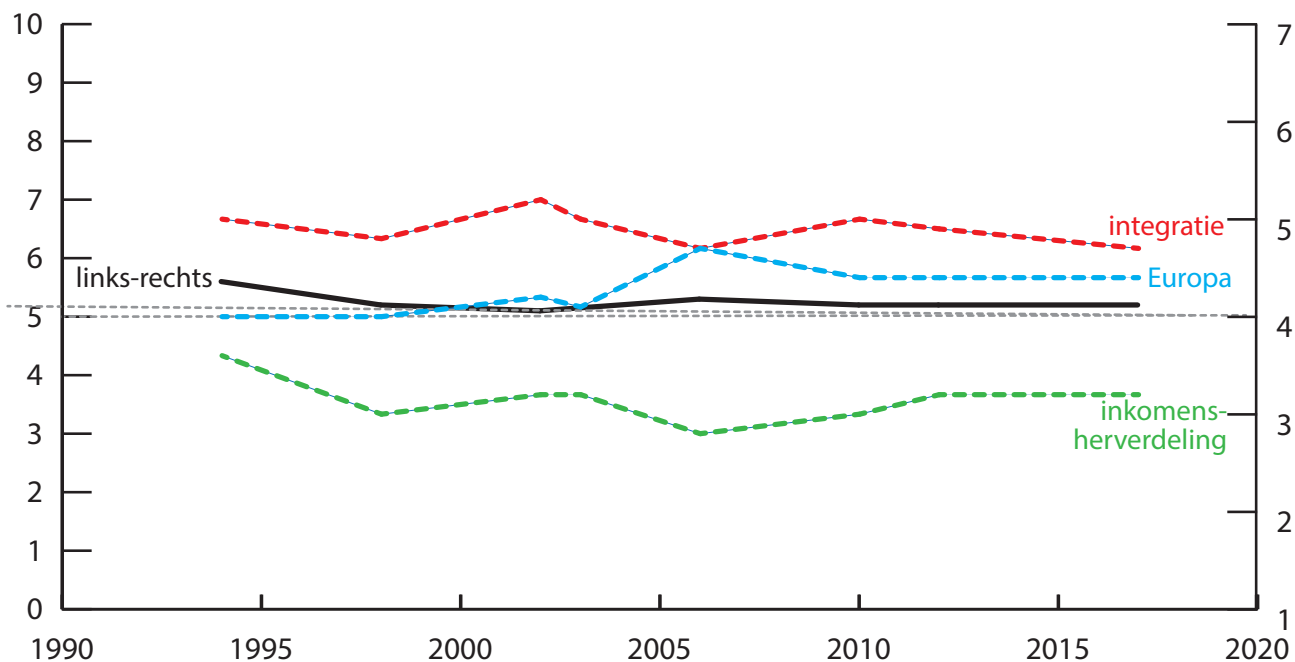
...maar kiezers zijn niet linkser of rechtser geworden

Ondanks het verlies van links, zijn de opvattingen van kiezers opmerkelijk stabiel. De zwarte lijn in figuur 1.14 beschrijft de gemiddelde links-rechtspositie die Nederlanders zichzelf hebben gegeven op een schaal van 0 tot 10. Dat is sinds 1998 een nagenoeg vlakke lijn nipt rechts van het midden. Kiezers plaatsen zichzelf dus in elk geval gemiddeld niet linkser of rechtser dan voorheen.

We zien wat meer variatie als we kijken naar specifieke voorkeuren over inkomensverschillen (moeten kleiner of juist groter), Europese eenwording (moet nog verder gaan of is juist al te ver gegaan), en integratie (allochtonen mogen eigen cultuur behouden

Figuur 1.11
Zetelaantallen rechtse en linkse partijen (1977-2017)

Toelichting:

Links-rechts opvattingen lopen van 0 (links) naar 10 (rechts)

Inkomensherverdeling loopt van 1 (kleinere inkomensverschillen) naar 7 (grotere inkomensverschillen)

Europa loopt van 1 (eenwording moet nog verder gaan) naar 7 (eenwording is al te ver gegaan)

Integratie loopt van 1 (allochtonen mogen eigen cultuur behouden) naar 7 (allochtonen moeten zich geheel aanpassen)

Figuur 1.12

Stabiele opvattingen van kiezers (1994-2017)

of moeten zich juist geheel aanpassen), alle op een schaal van 1 (links) tot 7 (rechts). Nederlandse kiezers plaatsen zich op de stelling over inkomensverschillen gemiddeld steevast links van het midden, en met name op de stelling integratie gemiddeld rechts van het midden. Maar ook hier zien we geen trend richting linksere of rechtsere opvattingen onder kiezers. Wel zijn er fluctuaties. In 2002 – ten tijde van de opkomst van Pim Fortuyn – waren kiezers eerder geneigd te kiezen voor het standpunt dat allochtonen zich moeten aanpassen. In 2006 – kort na het referendum over de Europese grondwet – waren kiezers negatiever over Europese eenwording. Maar achter deze fluctuaties lijkt niet of nauwelijks een trend schuil te gaan.

Dit komt overeen met eerdere conclusies over de Nederlandse kiezer. Zie daarvoor bijvoorbeeld het boek ‘Rumoer’ uit 2016 van Nederlandse kiezeronderzoekers over de periode 1998-2012,⁸ of het rapport ‘De Sociale Staat van Nederland 2017’ van het Sociaal en Cultureel Planbureau.⁹ Achter de grote veranderingen gaat een opmerkelijke constante schuil onder de beleidsvoorkeuren van kiezers.

1.9 Conclusie: wisselvalligheid ondanks stabiliteit

De verkiezingsuitslag van 2017 is in veel opzichten een voortzetting van al langer lopende trends. De traditionele regeringspartijen kunnen steeds minder rekenen op een vaste achterban. Het effectief aantal partijen in de Tweede Kamer neemt toe. De grootste partij is lang zo groot niet meer. En regeringsverantwoordelijkheid leidt steeds vaker tot verlies bij de volgende verkiezingen. Dit is de wisselvallige kant van de Nederlandse politiek. Tegelijkertijd kent het electoraat relatief vaste beleidsvoorkeuren, en waren kiezers in 2017 niet uitzonderlijk ontevreden waren over het regeringsbeleid. Hier zien we juist stabiliteit.

De vraag is hoe deze twee verhalen – die van stabiliteit en die van wisselvalligheid – met elkaar zijn te rijmen. De volgende hoofdstukken zullen dieper op een aantal ontwikkelingen, verklaringen en consequenties ingaan. De eerste hoofdstukken richten zich op de integriteit van verkiezingen (H2), de opvattingen en het gedrag van late stemmers (H3) en de opvattingen van wantrouwende kiezers en niet-stemmers (H4).

Vervolgens komen verschillende verklaringen voor het stemgedrag aan bod. Achtereenvolgende hoofdstukken onderzoeken mogelijke nieuwe scheidslijnen tussen generaties (H5), opleidingsgroepen (H6) en populistten (H7). Tot slot kijken we ook naar de gevolgen van deze trends. Kiezers, vooral lageropgeleiden en links-nationalistische kiezers, voelen zich minder verbonden met politieke partijen (H8). En we onderzoeken de steun voor een hervormingen die bedoeld zijn om de democratie te vernieuwen, zoals referenda, districtenstelsels en de kiesdrempel (H9).

Referenties en eindnoten

1. Zie de Voter Turnout Database van het Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA).
2. Thomassen, J. (2010). De permanente crisis van de democratie. Enschede: Universiteit Twente. Afscheidsrede.
3. Van Holsteyn, J. & Den Ridder, J. (2008). Verandering in continuïteit: Houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers, *Bestuurskunde*, 17(3), 39-46.
4. Het zeer kleine percentage kiezers dat geen onderscheid maakt tussen politieke partijen en een stem op alle partijen even (on)waarschijnlijk noemt, is buiten beschouwing gelaten.
5. Keman, H. & Pennings, P. (2011). Oude en nieuwe conflictdimensies in de Nederlandse politiek na 1989: een vergelijkende analyse. In: Rudy B. Andeweg en Jacques J.A. Thomassen (red.) *Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press; Van der Kolk, H. & Aarts, C.W.A.M. (2011). Verschillen Nederlandse politieke partijen in de ogen van de kiezers? In: Rudy B. Andeweg en Jacques J.A. Thomassen (red.) *Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
6. In 2017 was het grootste percentage kiezers (37%) noch tevreden noch ontevreden met wat de regering in de afgelopen vier jaar had gedaan.
7. Van der Meer, T., Lubbe, R., Van Elsas, E., & Van der Brug, W. (2012). Kieskeurige kiezers: Een panel studie naar de veranderlijkheid van partijvoorkeuren. *Beleid en Maatschappij*, 39(2), 153-178.
8. Tillie, J., Van Holsteyn, J., Van der Kolk, H., & Aarts, K. (2016). *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
9. Dekker, P. & Den Ridder, J. (2017) *Publieke Opinie*. In: Bijl, R., Boelhouwer, J. & Wennekers, A. (red.) *Sociale Staat van Nederland 2017*. Den Haag: SCP.